

Θέματα Αρχαιολογίας

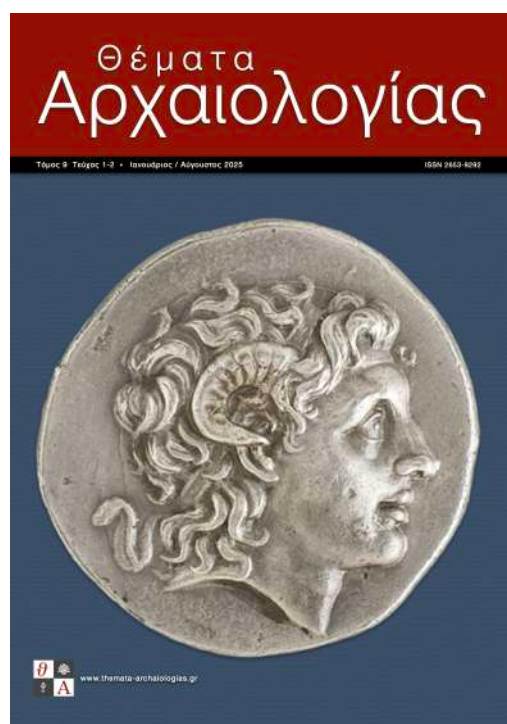
www.themata-archaiologias.gr | ISSN: 2653-9292

Οι αρετές του αυτοκράτορα στις νομισματοκοπίες των ρωμαϊκών επαρχιών

Συγγραφέας: Γεωργία Γαλάνη

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2025/11/emperors-virtues-2025-9-1-2-48-61.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 9, τεύχος 1-2, Ιανουάριος/Αύγουστος 2025, σ. 48-61

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα, μη κερδοσκοπικό, επιστημονικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Οι αρετές του αυτοκράτορα στις νομισματοκοπίες των ρωμαϊκών επαρχιών

Γεωργία Γαλάνη

Υποδιευθύντρια

Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο μια γενική επισκόπηση της απεικόνισης στα νομίσματα των ρωμαϊκών επαρχιών μιας συγκεκριμένης ομάδας προσωποποιήσεων ιδεών εννοιών, εκείνων που αντιστοιχούσαν στις αρετές του αυτοκράτορα. Στο πλαίσιο αυτό, θα διερευνηθεί κατά πόσο και με ποιο τρόπο οι θεοποιημένες αρετές που πλαισίωναν τη δημόσια εικόνα του αυτοκράτορα στο κέντρο της αυτοκρατορίας, τη Ρώμη, διαδόθηκαν στο τοπικό επίπεδο των επαρχιών, τόσο στη δυτική, όσο και την ανατολική Μεσόγειο.

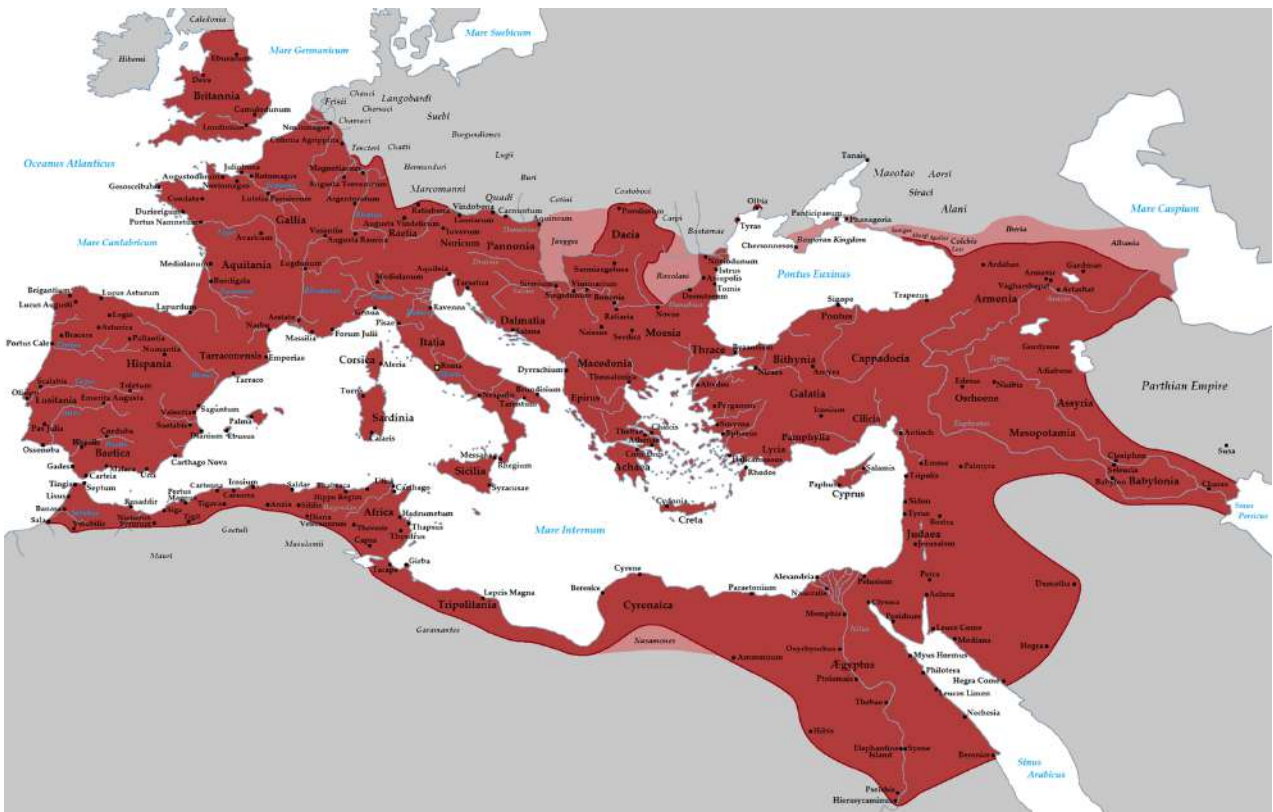
Λέξεις ευρετηρίου

νομίσματα
εικονογραφία
Αυτοκρατορική περίοδος
προσωποποιήσεις ιδεών
αυτοκρατορικές αρετές
ρωμαϊκές επαρχίες

Η δημόσια εικόνα του Ρωμαίου αυτοκράτορα αντανακλούσε τους διάφορους ρόλους που ο ίδιος επιτελούσε μέσα στη Ρώμη και την αυτοκρατορία (εικ 1). Τα πορτραίτα του αυτοκρατορικού οίκου –σε αγάλματα, παραστάσεις σε μνημεία και νομίσματα– έφθαναν σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας, προωθώντας μια εικόνα δυναστικής διαδοχής, η οποία θα εξασφάλιζε μια συνεχή και ασφαλής *Roma aeterna*. Η σχέση του αυτοκράτορα με τους υπηκόους του ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις διάφορες αρετές που επικοινωνούσε αυτή η εικόνα, με στόχο να εμπνεύσει εμπιστοσύνη και υπακοή σε έναν ιδανικό ηγέτη. Τα μέσα μετάδοσης και διάχυσης αυτής της εικόνας ήταν πολλά: από τις θριαμβικές παρελάσεις, τις αφίδες και τα τόξα που τιμούσαν τις στρατιωτικές επιτυχίες και αρετές του αυτοκράτορα, στις δημόσιες χορηγίες (κτηρίων και αγαθών) και τα δημόσια θεάματα παντός είδους που αναδείκνυαν την αυτοκρατορική αγαθοεργία και τις ευεργεσίες προς όλα τα στρώματα της κοινωνίας. Δημόσιες θυσίες μνημόνευαν τη θρησκευ-

τική ιδιότητα του αυτοκράτορα ως ανώτατου ιερέα (*pontifex maximus*), ενώ ο ίδιος αποθεωνόταν μετά θάνατον και λατρευόταν ως θεός, μια λατρεία που στις επαρχίες της αυτοκρατορίας τελείτο ακόμα και όταν ο αυτοκράτορας βρισκόταν εν ζωή.¹

Οι αυτοκρατορικές αρετές αποτελούν υποκατηγορία των προσωποποιήσεων αφηρημένων ιδεών εννοιών, η οποία έχει τη δική της ιδιαίτερη σημασία και χρήση, καθώς σκιαγραφεί το πορτραίτο του ιδεατού ηγεμόνα.² Με άλλα λόγια, οι αρετές αντιπροσωπεύουν ηθικές αξίες και ποιότητες έμφυτες στον άνθρωπο ή επίκτητες μέσω της εκπαίδευσης και της εξάσκησης, όπως η ευσέβεια ή η ανδρεία.³ Παρόλο που και άλλες προσωποποιήσεις, όπως η *Concordia* (Ομόνοια) ή η *Pax* (Ειρήνη), συνοδεύονταν συχνά από τον προσδιορισμό *Augusta/Augusti*, αυτές δεν αποτελούν ηθικές ποιότητες του αυτοκράτορα, παρά συνιστούν εκφάνσεις των πλεονεκτημάτων της αυτοκρατορικής κυριαρχίας, μία (επιθυμητή) κατάσταση που εκπορεύεται από τις αρετές του αυτοκράτορα.⁴

1. Χάρτης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 117 μ.Χ., επί διακυβέρνησης Τραϊανού (98-117 μ.Χ.).

Τα νομίσματα, τόσο των αυτοκρατορικών όσο και των επαρχιακών νομισματοκοπειών, λόγω της μαζικής παραγωγής και κυκλοφορίας τους, αποτελούν το πιο συγκεντρωτικό απόθεμα αναφοράς και αναπαραγωγής της δημόσιας αυτοκρατορικής εικόνας.⁵ Οι οπισθότυποι των νομισμάτων δρούσαν συχνά παραπληρωματικά στα αυτοκρατορικά πορτραίτα της εμπρόσθιας όψης, μεταδίδοντας ποικίλες αρετές του αυτοκράτορα, καθώς και τα οφέλη της διακυβέρνησής του, μέσα από τη χρήση προσωποποιημένων εννοιών και αρετών.

Οι αυτοκρατορικές αρετές στη Ρώμη

Πριν από την παρουσίαση και τον σχολιασμό της απεικόνισης των αυτοκρατορικών αρετών στις επαρχιακές νομισματοκοπίες, θεωρείται σκόπιμο να γίνει αναφορά στην καθιέρωση των αρετών και την εικονογραφική τους χρήση στα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία, από όπου εμπνέεται και η ανάλογη εικονογραφία στα νομίσματα των επαρχιών.

Στη Ρώμη, προσωποποιήσεις αφηρημένων ιδεών και ιδανικών υπήρξαν το αντικείμενο λατρείας ήδη από τη Ρεπουμπλικανική περίοδο, και συγκεκριμένα από τον 4ο αι. π.Χ.⁶ Στην ύστερη Ρεπουμπλικανική περίοδο, όμως, τις «θείκες» αυτές ιδιότητες οικειοποιήθηκαν για πρώτη φορά σημαντικοί Ρωμαίοι πολίτες, όπως ο Κ. Καϊκίλιος Μέτελλος και ο Λ. Κορνήλιος Σύλλας, οι οποίοι υπήρξαν οι πρώτοι ιδιώτες που υιοθέτησαν συστηματικά τέτοιες ιδιότητες ως προσωπικά επίθετα (*cognomina*), με στόχο την προσωπική τους προβολή και πολιτική άνοδο. Ο Μέτελλος πήρε το *cognomen Pius*, σε μια προσπάθεια να οικειοποιηθεί την *Pietas* ως προσωπική του ιδιότητα, ενώ ο Σύλλας ονομάστηκε *Felix* το 82 π.Χ., αποδίδοντας τις στρατιωτικές του επιτυχίες στην εύνοια της *Felicitas* (Ευδαιμονία).⁷ Η τάση αυτή βρήκε την κορύφωσή της στα χρόνια του Ιουλίου Καίσαρα, όταν άρχισαν να ιδρύονται ναοί και λατρείες προς τιμήν της *Victoria Caesaris* («Νίκη του Καίσαρα»), *Fortuna Caesaris* («Τύχη του Καίσαρα») και *Clementia Caesaris* («Επιείκεια του Καίσαρα»);⁸

Στην Αυτοκρατορική εποχή, οι προσωποποιημένες αυτές ιδιότητες και αρετές συνδέθηκαν πιο στενά με το πρόσωπο του αυτοκράτορα και των μελών του αυτοκρατορικού οίκου, αποτελώντας καίριο κομμάτι της δημόσιας εικόνας του και της

αυτοκρατορικής λατρείας. Ο Αύγουστος (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.), ακολουθώντας το παράδειγμα του Καίσαρα, πρόσθεσε το επίθετο *Augusta* (ή τη γενική κτητική *Augusti*) ως επιθετικό προσδιορισμό των θείων αυτών προσωποποιήσεων (π.χ. *Salus Augusta*, «Υγεία του Αυγούστου»), συνδέοντας άμεσα αυτές και τη λατρεία τους με τον ίδιο τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του.

Παλαιότερα, είχε εδραιωθεί στην έρευνα η άποψη ότι οι πολυδιάστατες αυτοκρατορικές αρετές εκφράστηκαν μέσα από έναν «κανόνα» τεσσάρων αρετών –κατά το πρότυπο των αρετών του χαρισματικού ηγέτη σύμφωνα με τους Έλληνες ηθικούς φιλοσόφους–,⁹ οι οποίες αποτυπώθηκαν για πρώτη φορά στη Χρυσή ασπίδα (*clupeus virtutis*) που απονεμήθηκε στον Αύγουστο από τη Σύγκλητο το 27/6 π.Χ. Σε αυτήν την ασπίδα, ο Οκταβιανός, που είχε μόλις λάβει τον τίτλο του Αυγούστου, τιμάται για την Ανδρεία (*Virtus*), την Επιείκεια (*Clementia*), τη Δικαιοσύνη (*Iustitia*) και την Ευσέβεια (*Pietas*) που τον διακατέχουν και χαρακτηρίζουν τη δράση του.¹⁰ Παρόλα αυτά, έχει πλέον αποδειχθεί ότι η τετράδα αυτή των αρετών του *clupeus virtutis* δεν αντιστοιχεί αυτούσια στον φιλοσοφικό «κανόνα» της Ανδρείας, Σωφροσύνης, Δικαιοσύνης και Σοφίας, ενώ, όπως επιβεβαιώνεται και από τις σχετικές γραπτές πηγές της εποχής, ο «κανόνας» αυτός των αυτοκρατορικών αρετών μάλλον δεν υπήρξε ποτέ.¹¹

Στα νομίσματα των αυτοκρατορικών νομισματοκοπειών, από τις περίπου σαράντα προσωποποιήσεις που εμφανίζονται, μόνο δώδεκα αντιστοιχούν σε αυτοκρατορικές αρετές: *Aequitas* («Αμεροληψία», «Δικαιοσύνη»), *Clementia* («Επιείκεια», «Μεγαλοψυχία»), *Constantia* («Σταθερότητα»), *Indulgentia* («Ευμένεια»), *Iustitia* («Δικαιοσύνη»), *Liberalitas* («Μεγαλοψυχία»), *Munificentia* («Γενναιοδωρία»), *Patientia* («Υπομονή», «Καρτερία»), *Pietas* («Ευσέβεια»), *Providentia* («Πρόνοια»), *Pudicitia* («Σεμνότητα»), *Virtus* («Ανδρεία»);¹² Αξιοσημείωτο και ενδεικτικό της θέσης που κατείχαν οι αρετές στη δημόσια εικόνα και πολιτική του Ρωμαίου αυτοκράτορα είναι η συχνή εμφάνισή τους, σε σύγκριση με άλλες προσωποποιήσεις, καταλαμβάνοντας σημαντική θέση στην εικονογραφία των αυτοκρατορικών νομισματικών εκδόσεων, μέσα σε μία ευρύτατη κλίμακα εικονογραφικών θεμάτων (εικ. 2).¹³

Οι αυτοκρατορικές αρετές στις επαρχίες: Οι νομισματικές απεικονίσεις

Στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, από τις δώδεκα αρετές που προαναφέρθηκαν, μόνο οι οκτώ εμφανίζονται στις τοπικές νομισματοκοπίες: *Aequitas*, *Clementia*, *Indulgentia*, *Iustitia*, *Liberalitas*, *Pietas*, *Providentia*, και *Virtus*.

Ξεκινώντας με τις επαρχίες της δυτικής Μεσογείου,¹⁴ τα μόνα δείγματα εμφάνισης αυτοκρατορικών αρετών στα τοπικά νομίσματα προέρχονται από την Ισπανία (*Hispania Tarraconensis*) και την Αφρική (*Africa Proconsularis*). Στην αποικία *Caesaraugusta* της Ισπανίας, επί Τιβερίου (14-37 μ.Χ.), μία γυναικεία προτομή με πέπλο στο κεφάλι αποδίδει την *Pietas*, όπως δηλώνεται ξεκάθαρα από την επιγραφή που την συνοδεύει και την ονομάζει *PIETATIS AVGVSTAE* (εικ. 3).¹⁵ Στην αποικία *Cirta* της επαρχίας της Αφρικής, μία μορφή με κράνος στα νομίσματα επί Αυγούστου έχει ερμηνευτεί ως *Virtus*. Σε μία από τις σχετικές εκδόσεις, η ταύτιση είναι σίγουρη καθώς η κρανοφόρος κεφαλή συνοδεύεται από μία δεύτερη, με τις δύο μορφές να κατονομάζονται από τις συνοδευτικές επιγραφές ως *VIRTVS* και *HONOR*.¹⁶ Με βάση αυτήν την ταύτιση, μια κεφαλή με κράνος που στέκεται μόνη της στον εμπροσθότυπο άλλης έκδοσης της ίδιας πόλης έχει, επίσης, ερμηνευτεί ως *Virtus*, δίχως όμως να αποκλείεται η πιθανότητα να αναπαριστά τη θεοποιημένη μορφή της Ρώμης, η οποία συνήθως απεικονίζεται με στρατιωτική αμφίεση.¹⁷ Τέλος, στην πόλη *Cercina* της ίδιας επαρχίας, μια κρανοφόρος κεφαλή που καταλαμβάνει την εμπρόσθια όψη νομισμάτων που απεικονίζουν στην άλλη όψη τον Αύγουστο, έχει επίσης ταυτιστεί με την *Virtus*, αν και θα μπορούσε, και σε αυτήν την περίπτωση, να εικονίζεται η Ρώμη.¹⁸

Στην ανατολική Μεσόγειο, οι περιπτώσεις απεικόνισης των αυτοκρατορικών αρετών είναι σαφώς περισσότερες. Η *Aequitas* εμφανίζεται τον 3ο αι. μ.Χ. στα νομίσματα της αποικίας *Deultum* στην επαρχία της Θράκης, επί των αυτοκρατόρων Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.) (εικ. 4), Μαξιμίνου Θρακός (235-238 μ.Χ.) και Γορδιανού Γ' (238-244 μ.Χ.).¹⁹ Η εικονογραφία της είναι ίδια με την αντίστοιχη στην αυτοκρατορική νομισματοκοπία (εικ. 2): μια γυναικεία μορφή που κρατάει ζυγό και Κέρας Αμάλθειας (ως συνώνυμο της αφθονίας), παρόλο που στα νομίσματα της Ρώμης εμφανίζεται

2. Γορδιανός Γ' (238-244 μ.Χ.), αργυρό νόμισμα (αντωνινιανός) (22 χιλ., 4,99 γρ.), Ρώμη, 240 μ.Χ.

3. *Caesaraugusta* (Ισπανία), χάλκινο νόμισμα (29 χιλ., 12,85 γρ.), επί Τιβερίου (14-37 μ.Χ.).

4. *Deultum* (Θράκη), χάλκινο νόμισμα (25 χιλ.), επί Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.).

ενίοτε η ράβδος/σκήπτρο στο αριστερό της χέρι αντί του Κέρατος Αμάλθειας.²⁰ Η ίδια αρετή, με τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, απεικονίζεται στα νομίσματα της αποικίας του Ικονίου, στην επαρχία της Γαλατίας, επί Γορδιανού Γ'.²¹ Στην περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου, η εικονογραφία της συγκεκριμένης θεότητας ήταν γνωστή ήδη από τα χρόνια του Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.), καθώς εμφανίζεται σε μία έκδοση χρυσών *aurei* που κόπηκαν στην Αντιόχεια της Συρίας.²²

Η *Indulgentia* εμφανίζεται ως μεμονωμένο επεισόδιο στα νομίσματα της αποικίας των Πα-

τρών στα χρόνια του Δομτιανού (81-96 μ.Χ.), ως μία πεπλοφόρος προτομή που φέρει στεφάνη, ενώ η επιγραφή που τη συνοδεύει δεν αφήνει αμφιβολίες ως προς την ταύτισή της: *INDVLGENTIAE AVG MONETA INPETRATA* (εικ. 5).²³

Μία γυναικεία μορφή που εμφανίζεται στα αργυρά νομίσματα των Καρρών Μεσοποταμίας επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.), κρατώντας ζυγό και σκήπτρο (ή Κέρας Αμάλθειας), έχει ερμηνευτεί από τους συγγραφείς του *Roman Provincial Coinage* (RPC) ως *Iustitia*/Δικαιοσύνη (εικ. 6),²⁴ παρότι η εικονογραφία της είναι όμοια με αυτήν της *Aequitas*.²⁵ Η δε επιγραφή που συνοδεύει τη θεότητα δεν βοηθάει στην ταύτισή της, καθώς αναφέρει *[ΥΠΕ]Ρ ΝΙΚΗΣ ΡΩΜΑΙ[ΩΝ]* ή *Η ΝΙΚΗ ΡΩΜΑΙ*.

Στην ίδια πόλη, σε νομίσματα του ίδιου αυτοκράτορα, μια άλλη μορφή οπισθοτύπου που κρατά σκήπτρο και σπένδει με φιάλη απεικονίζει πιθανότατα την *Clementia*, σύμφωνα με εικονογραφικά παράλληλα από τη Ρώμη.²⁶

Η *Liberalitas* κάνει την εμφάνισή της στα χάλκινα νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ. σε δύο επαρχίες, σε αυτήν της Μυσίας (*Moesia inferior*) και της Γαλατίας. Στη Μαρχιανόπολη της Μυσίας, η θεότητα απεικονίζεται στον οπισθότυπο νομισμάτων επί Ελαγάβαλου (218-222 μ.Χ.) και Αλεξάνδρου Σεβήρου ως γυναικεία μορφή που κρατάει άβακα και Κέρας Αμάλθειας.²⁷ Στα χρόνια του Αλεξάνδρου Σεβήρου χρονολογούνται και κάποιες χάλκινες κοπές της αποικίας της Αντιόχειας στην Πισιδία που φέρουν ακριβώς την ίδια μορφή, με τα ίδια χαρακτηριστικά, με εξαίρεση την προσθήκη κάλαθου στην κεφαλή.²⁸ Στην ίδια πόλη αργότερα, επί Γορδιανού Γ', η *Liberalitas* εμφανίζεται πάλι όρθια με άβακα και κέρας (με ή χωρίς κάλαθο) (εικ. 7), όπως στα προηγούμενα παραδείγματα, αλλά και ως μορφή (με τα ίδια χαρακτηριστικά) που πλαισιώνει από κοινού με έναν αξιωματικό τον ένθρονο αυτοκράτορα πάνω σε υπερυψωμένη εξέδρα (εικ. 8).²⁹ Η περιγραφική αυτή σκηνή, στην οποία συμμετέχει και η μορφή ενός υπηκόου που απεικονίζεται να ανεβαίνει τα σκαλοπάτια της πλατφόρμας με τα χέρια απλωμένα προς τον αυτοκράτορα, αντιγράφει ανάλογες σκηνές από τα νομίσματα και τα δημόσια αρχιτεκτονικά μνημεία της Ρώμης, όπου ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ως ενάρετος ευεργέτης του λαού του (*congiarium*).³⁰

5. Πάτρα (Αχαΐα), χάλκινο νόμισμα (34 χιλ., 15,90 γρ.), 85/6 μ.Χ., επί Δομτιανού (81-96 μ.Χ.).

6. Κάρρες (Μεσοποταμία), αργυρό δηνάριο (17 χιλ., 3,32 γρ.), 161-169 μ.Χ., επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.).

7. Αντιόχεια Πισιδίας (Γαλατία), χάλκινο νόμισμα (28 χιλ., 13,19 γρ.), επί Γορδιανού Γ' (238-244 μ.Χ.).

8. Αντιόχεια Πισιδίας (Γαλατία), χάλκινο νόμισμα (34 χιλ., 22,22 γρ.), επί Γορδιανού Γ' (238-244 μ.Χ.).

Όσον αφορά την *Pietas*, αυτή εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο κάποιων χάλκινων νομισμάτων της εποχής του Τιβερίου, αφενός στην αποικία της Κορίνθου στην επαρχία της Αχαΐας, αλλά και σε κάποιο αταύτιστο έως τώρα νομισματοκοπείο της επαρχίας της Μακεδονίας. Η πεπλοφόρος γυναικεία προτομή, και στις δύο περιπτώσεις, ομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με την αντίστοιχη στα νομίσματα της *Caesaraugusta* στην Ισπανία. Ωστόσο, στην Κόρινθο, η μορφή δεν συνοδεύεται από κάποια διευκρινιστική επιγραφή.³¹ Μένει, λοιπόν, ανοιχτό το ενδεχόμενο να πρόκειται για κάποια απεικόνιση της Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου και μητέρας του Τιβερίου, ως *Pietas*, σε μια εικονογραφική εξομείωση της Λιβίας με τη συγκεκριμένη θεότητα, προσωποποίηση της Ευσέβειας.³² Αντιθέτως, στην περίπτωση των εκδόσεων του δυνάστη (duovir quinquennalis) L. Rusticelius Cordus στη Μακεδονία, η γυναικεία μορφή του εμπροσθοτύπου –στη μία περίπτωση μόνο με στεφάνη, στη δεύτερη και με πέπλο (εικ. 9)– κατονομάζεται σε συνοδευτική επιγραφή ως *PIETAS AVGVSTA* και *PIETAS* αντιστοίχως.³³

Επιπλέον, μια όρθια μορφή που σπένδει σε βωμό και κρατά κοντί θυμάματος στον οπισθότυπο χάλκινων νομισμάτων της Αντιόχειας Πισιδίας επί Γορδιανού Γ' έχει, σύμφωνα με τα εικονογραφικά της χαρακτηριστικά, αναγνωριστεί ως *Pietas*, δίχως να κατονομάζεται ρητά σε επιγραφή.³⁴

Στην αποικία της Αντιόχειας στην Πισιδία υπάρχει και η μία από τις δύο επαρχιακές απεικονίσεις της *Providentia* σε νομίσματα. Η θεότητα απεικονίζεται όρθια, να κρατά σκήπτρο και ράβδο πάνω από σφαίρα στον οπισθότυπο χάλκινων νομισμάτων που χρονολογούνται στην εποχή του Φιλίππου Α' Άραβος (244-249 μ.Χ.) (εικ. 10).³⁵ Η δεύτερη απεικόνιση της θεότητας συναντάται στις Κάρες, ως μία μορφή που κρατάει σφαίρα και Κέρας Αμάλθειας σε νομίσματα επί Μάρκου Αυρηλίου και έχει ερμηνευθεί ως «*Homonoia/Providentia*», βάσει εικονογραφικών παραλλήλων στα νομίσματα της Ρώμης.³⁶

Τέλος, η *Virtus* εικονίζεται στα νομίσματα τριών επαρχιών στα χρόνια διακυβέρνησης του Βεσπασιανού. Σε *aurei* και δηνάρια που κόπηκαν στην Αντιόχεια της Συρίας, τον οπισθότυπο καταλαμβάνει μία πολεμική μορφή, που φορά κράνος και στρατιωτική ενδυμασία, και κρατά λόγχη και κο-

9. L. Rusticelius Cordus (Μακεδονία), χάλκινο νόμισμα (25,5 χιλ., 9,04 γρ.), επί Τιβερίου (14-37 μ.Χ.).

10. Αντιόχεια Πισιδίας (Γαλατία), χάλκινο νόμισμα (27 χιλ., 10,72 γρ.), 244/5 μ.Χ., επί Φιλίππου Α' Άραβος (244-249 μ.Χ.).

11. Στόβοι (Μακεδονία), χάλκινο νόμισμα (30 χιλ., 14,94 γρ.), 77/8 μ.Χ., επί Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.).

ντό ξίφος (*parazonium*).³⁷ Στα δηνάρια, η μορφή πατά πάνω σε πλήρη πλοίου και η λόγχη πάνω σε ασπίδα, ενώ στα χρυσά νομίσματα η μορφή είναι αυτή που πατά πάνω στην ασπίδα, με το στοιχείο της πλήρους να απουσιάζει. Στα ίδια χρόνια, σε *aurei* της *Caesarea Maritima* της επαρχίας της Ιουδαίας, μια παρόμοια μορφή εικονίζεται να πατά πάνω σε αιχμάλωτο πολέμου, κρατώντας πάλι λόγχη και *parazonium*.³⁸ Σε όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα, η μορφή του οπισθοτύπου αναγνωρίζεται με ασφάλεια από την επιγραφή που την συ-

νοδεύει ως *VIRTVS AVGVST[II]*. Μερικά χρόνια αργότερα, χάλκινα νομίσματα του *municipium* των Στόβων (Stobi) φαίνεται να αντιγράφουν τον τύπο αυτό της *Virtus*. Αν και, σε αυτήν την περίπτωση, η επιγραφική της ταύτιση λείπει, η εικονογραφία της μορφής δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ως προς την ταυτότητά της: στρατιωτική αμφίεση, με κράνος, πατά πάνω σε ασπίδα και κρατά λόγχη και *parazonium* (εικ. 11), το οποίο σε μία από τις τοπικές παραλλαγές του τύπου αντικαθίσταται από Κέρας Αμάλθειας.³⁹

Οι νομισματικές απεικονίσεις των αυτοκρατορικών αρετών στις επαρχίες: Αυτοκρατορικές υποσχέσεις, επαρχιακές ελπίδες, ή αποτέλεσμα συγκυριών;

Εξετάζοντας τα παραπάνω δεδομένα, οι απεικονίσεις των αυτοκρατορικών αρετών στις νομισματοκοπές των επαρχιών φαίνεται να είναι μάλλον η εξαίρεση στον εικονογραφικό κανόνα, αποτελώντας αριθμητικά και σε συχνότητα τη μειοψηφία σε μια πλούσια κλίμακα εικονογραφικών θεμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι δύο πιο συχνά εμφανιζόμενες αρετές στις επαρχιακές νομισματοκοπές, η *Aequitas* και η *Liberalitas* (Πίν. 2), είναι επίσης μεταξύ αυτών που κυριαρχούν αριθμητικά στην αυτοκρατορική νομισματοκοπία, τουλάχιστον στην περίοδο μεταξύ της διακυβέρνησης του Βεσπασιανού και του Αλεξάνδρου Σεβήρου (69-235 μ.Χ.).⁴⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο αρετές που φαίνεται να σχετίζονται με συγκεκριμένους αυτοκράτορες σε μια ευρύτερη κλίμακα. Καταρχάς, η *Pietas* εμφανίζεται στις επαρχίες της δυτικής και της ανατολικής Μεσογείου κατά κόρον επί Τιβερίου (*Caesaraugusta*, Κόρινθος (:), εκδόσεις Rusticelius Cordus), με μόνη εξαίρεση μία έκδοση επί Γορδιανού Γ' στην Αντιόχεια Πισιδίας, όπου η μορφή του οπισθοτύπου έχει ταυτιστεί με την *Pietas*. Όπως ήδη επισημάνθηκε, φαίνεται πως η συγκεκριμένη αρετή συνδέθηκε έντονα με τη μορφή της Λιβίας κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης του γιου της, ενώ η εικόνα της, με τα χαρακτηριστικά της *Pietas*, διαδόθηκε στην αυτοκρατορία.

Στο πλαίσιο αυτό, οι πολυάριθμες απεικονίσεις επί Τιβερίου ένθρονων πεπλοφόρων γυναικών που σπένδουν στους οπισθοτύπους επαρχιακών νομι-

σμάτων, τόσο της δυτικής όσο και της ανατολικής Μεσογείου, κατά το πρότυπο της ανάλογης απεικόνισης στα νομίσματα της Ρώμης, μπορούν ενδεχομένως να αναγνωριστούν ως Λιβία-*Pietas*, σε μια εικονογραφημένη ενσάρκωση του τίτλου της (πρώτης) Αυγούστας.⁴¹ Παρόλα αυτά, επειδή στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η μορφή, είτε ταυτίζεται ρητά με τη Λιβία, είτε δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με κάποια θεότητα λόγω έλλειψης σχετικής επιγραφής, οι απεικονίσεις αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται στις απεικονίσεις της *Pietas* που πραγματεύεται το παρόν άρθρο.⁴²

Κατά δεύτερον, η *Virtus* εμφανίζεται στην ανατολική Μεσόγειο μόνο στα χρόνια του Βεσπασιανού, στις νομισματικές εκδόσεις της Αντιόχειας Συρίας, της *Caesarea Maritima* στην Ιουδαία, και των Στόβων της Μακεδονίας. Το πώς και γιατί η συγκεκριμένη αρετή συνδέθηκε στα νομίσματα των επαρχιών με τον Βεσπασιανό παραμένει άγνωστο. Παρόλα αυτά, στην περίπτωση της Ιουδαίας και της Συρίας, η αρετή της ανδρείας αποδίδεται στον αυτοκράτορα στο πλαίσιο του ιουδαϊκού πολέμου στον οποίο ο Βεσπασιανός και ο γιος του Τίτος θριάμβευσαν, καταπνίγοντας την εξέγερση των Ιουδαίων.⁴³

Τέλος, οι τρεις από τις οκτώ εμφανιζόμενες αρετές απαντώνται μεμονωμένα σε συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας (*Indulgentia*, *Clementia*, *Iustitia*). Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή της *Indulgentia* στην Πάτρα σχετίζεται με την άρση από τον Δομτιανό της απαγόρευσης της νομισματοκοπίας στην επαρχία της Αχαΐας, η οποία είχε επιβληθεί από τον πατέρα του Βεσπασιανού.⁴⁴ η πράξη αυτή θεωρήθηκε πιθανώς από την επαρχία ως ένδειξη μεγαλοψυχίας του αυτοκράτορα προς αυτήν. Όσον αφορά την *Clementia* και την *Iustitia* στις Κάρες, η επιλογή τους σχετίζεται ίσως με κάποιο συγκεκριμένο γεγονός ή πράξη του Μάρκου Αυρηλίου, αλλά η ακριβής ερμηνεία τους παραμένει αβέβαιη.

Επιπλέον, κάποια ευρύτερα μοτίβα εντοπίζονται και χρήζουν σχολιασμού. Στη δυτική Μεσόγειο, η εικονογραφική παρουσία των αρετών περιορίζεται στην Ισπανία και την Αφρική, στα χρόνια των δύο πρώτων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, Αυγούστου και Τιβερίου. Η χρονική αυτή περίοδος είναι αναμενόμενη, καθώς οι επαρχιακές νομισματοκοπές της δυτικής Μεσογείου μειώνονται

στο ελάχιστο μετά την εποχή του Τιβερίου και παύουν εντελώς μετά τον Κλαύδιο, σε αντίθεση με αυτές της ανατολικής Μεσογείου που συνεχίζουν μέχρι τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.⁴⁵ Παρόλα αυτά, δεδομένης της γενικής προσκόλλησης, τόσο εικονογραφικά όσο και μετρολογικά, των νομισμάτων των δυτικών επαρχιών στα νομίσματα της Ρώμης ήδη από τη Ρεπουμπλικανική περίοδο,⁴⁶ καθώς και της ευρύτατης κυκλοφορίας των αυτοκρατορικών νομισμάτων στην περιοχή αυτή, εντύπωση προκαλεί, ίσως, η τόσο ισχνή παρουσία αυτής της θεματικής, η οποία αντιπροσωπεύεται μόνο από δύο αρετές (*Pietas*, *Virtus*), σε τρεις μόνο πόλεις. Η έλλειψη, σε γενικές γραμμές, σχετικής παράδοσης στην απόδοση τιμών και λατρείας σε ηγεμόνες εξηγεί ίσως την αποχή των δυτικών επαρχιών από την επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων. Εξάλλου, η εκτεταμένη κυκλοφορία των αυτοκρατορικών νομισμάτων μπορούσε να καλύψει τελικά τις σχετικές ανάγκες του αυτοκρατορικού καθεστώτος.

Όσον αφορά την ανατολική Μεσόγειο, η απόλυτη πλειοψηφία των νομισματικών απεικονίσεων των αυτοκρατορικών αρετών αφορά σε εκδίδουσες αρχές που διέπονται από ρωμαϊκό νομικό καθεστώς: επτά (ή οκτώ) ρωμαϊκές αποικίες και ένα *municipium*, από ένα σύνολο έντεκα περιπτώσεων (Πίν. 1).⁴⁷ Οι πόλεις αυτές είχαν ιδρυθεί ως μικρογραφίες της ίδιας της Ρώμης, με όμοιους διοικητικούς θεσμούς και αξιώματα, και με αρχικό πυρήνα λατινόφωνου πληθυσμού από την Ιταλία (συνήθιστα βετεράνοι του στρατού ή/και απελεύθεροι).⁴⁸ Ως προς τη νομισματοκοπία, βασικό χαρακτηριστικό των πόλεων αυτών ήταν η χρήση της λατινικής στις επιγραφές των νομισμάτων. Από τις πόλεις αυτές, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην Αντιόχεια της Πισιδίας, όπου απαντώνται τρεις από τις οκτώ αρετές που εμφανίζονται συνολικά στις επαρχίες (*Liberalitas*, *Pietas*, *Providentia*).⁴⁹

Στο πλαίσιο αυτό, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και το επιγραφικό υλικό φαίνεται να συναι-

	<i>Aequitas</i>	<i>Clementia</i>	<i>Indulgentia</i>	<i>Iustitia</i> (ή <i>Aequitas</i>)	<i>Liberalitas</i>	<i>Pietas</i>	<i>Providentia</i>	<i>Virtus</i>	
Εκδ. <i>Rusticelius Cordus</i>									Επαρχία Μακεδονίας
Στόβοι									
Κόρινθος									Επαρχία Αχαΐας
Πάτρα									
<i>Deultum</i>									Επαρχία Θράκης
Μαρκιανόπολη									Επαρχία Μυσίας
Αντιόχεια Πισιδίας									Επαρχία Γαλατίας
Ικόνιο									
Αντιόχεια Συρίας									Επαρχία Συρίας
<i>Caesarea Maritima</i>									Επαρχία Ιουδαίας
Κάρρες									Επαρχία Μεσοποταμίας

Πίν. 1: Η νομισματική απεικόνιση των αρετών στις επαρχίες της ανατολικής Μεσογείου ανά εκδίδουσα αρχή. Οι εκδίδουσες αρχές σε πλάγια γραφή διέπονται από ρωμαϊκό πολιτειακό *status* (αποικίες, *municipia* κτλ.).

1ος αι. μ.Χ.

2ος αι. μ.Χ.

3ος αι. μ.Χ.

νεί στο παραπάνω συμπέρασμα, καθώς το δειγματοληπτικό σύνολο των επιγραφών που εξετάστηκαν σε μια πρόσφατη μελέτη υποδεικνύει πως η λατρεία αυτοκρατορικών ιδιοτήτων/αρετών εμφανίζεται κυρίως σε κοινωνίες όπου η παρουσία του ρωμαϊκού στοιχείου είναι έντονη (ρωμαϊκές αποικίες, *municipia*).⁵⁰

Επιπλέον, από το σύνολο των εκδοτριών αρχών που επιλέγουν απεικονίσεις αρετών, ένας σημαντικός αριθμός προέρχεται από επαρχίες της νοτιο-ανατολικής Μεσογείου (Γαλατία, Συρία, Ιουδαία, Μεσοποταμία), με τη Γαλατία να έχει τη σημαντικότερη εκπροσώπηση (Πίν. 1). Οι επαρχίες της Αχαΐας και της Μακεδονίας εκπροσωπούνται από δύο παραδείγματα εκάστη (Πάτρα, Κόρινθος: εκδόσεις Rusticelius Cordus, Στόβοι), οι επαρχίες της Θράκης (Deultum) και της Μυσίας (Μαρκιανόπολη) από ένα παράδειγμα εκάστη, ενώ η επαρχία της Ασίας είναι απύσχα από την εικονογραφική αυτή επιλογή.

Τέλος, παρατηρείται μία συγκέντρωση των απεικονίσεων των αυτοκρατορικών αρετών τον 1ο και τον 3ο αι. μ.Χ. (Πίν. 1, 2). Ο 1ος αιώνας εκπρο-

σωπείται κυρίως από την *Pietas* και την *Virtus* –η πρώτη επί Τιβερίου, η δεύτερη επί Βεσπασιανού–, ενώ τα παραδείγματα της *Aequitas* (επί Βεσπασιανού) και της *Indulgentia* (επί Δομτιανού) παραμένουν μεμονωμένα. Σημειωτέον ότι η δυναστεία των Φλαβίων φαίνεται να πρωταγωνιστεί στην εικονογραφική επιλογή των αρετών κατά τον 1ο αι. μ.Χ. (Πίν. 2).⁵¹

Στον 3ο αι. μ.Χ., η τάση δείχνει να γενικεύεται, με τις τέσσερις από τις οκτώ αρετές να εμφανίζονται σε νομίσματα περισσότερων αυτοκρατόρων: Ελαγάβαλου, Αλέξανδρου Σεβήρου, Μαξιμίνου Θρακός, Γορδιανού Γ' και Φιλίππου Άραβος (Πίν. 2). Οι αυτοκράτορες αυτοί, γνωστοί για την έντονη στρατιωτική τους δραστηριότητα λόγω των συνθηκών της εποχής, σε συνδυασμό με την κυρίαρχη εμφάνιση της εν λόγω εικονογραφίας σε επαρχίες που αποτελούσαν εν πολλοίς θέατρο πολέμων της Ρώμης (Θράκη, Μυσία, Γαλατία), υποδεικνύουν ίσως μια σύνδεση των εικονογραφικών αυτών επιλογών με τους στρατιώτες των ρωμαϊκών στρατευμάτων. Ακόμα και πριν από τον 3ο αιώνα, στην περίπτωση των εκδόσεων του Βεσπασιανού στην

	<i>Aequitas</i>	<i>Clementia</i>	<i>Indulgentia</i>	<i>Iustitia</i> (ή <i>Aequitas</i>)	<i>Liberaltas</i>	<i>Pietas</i>	<i>Providentia</i>	<i>Virtus</i>	
Τιβέριος						2			
Βεσπασιανός	1							3	1ος αιώνας μ.Χ.
Δομτιανός			1						
Μάρκος Αυρήλιος		1		1			1		2ος αιώνας μ.Χ.
Ελαγάβαλος					1				
Αλέξανδρος Σεβήρος	1				2				
Μαξιμίνος Θραξ	1								3ος αιώνας μ.Χ.
Γορδιανός Γ'	2				2	1			
Φίλιππος Άραβ							1		

Πίν. 2: Η νομισματική απεικόνιση των αρετών στις επαρχίες της ανατολικής Μεσογείου ανά αυτοκράτορα· ο αριθμός που σημειώνεται αναλογεί στον αριθμό εκδιδουσών αρχών που απεικονίζουν την κάθε αρετή επί διακυβέρνησης του εκάστοτε αυτοκράτορα.

Ιουδαία και τη Συρία, όπως και του Μ. Αυρηλίου στις Κάρες, οι ιστορικές συγκυρίες στις περιοχές αυτές έχουν έντονο το πολεμικό συγκείμενο.

Επομένως, το μοτίβο εμφάνισης των αυτοκρατορικών αρετών στα νομίσματα των επαρχιών υποδηλώνει κάποιου είδους ρωμαϊκή πρωτοβουλία ή επιρροή στην επιλογή τους, η οποία σχετίζεται, είτε με την ιδεολογική/πολιτική ατζέντα του ίδιου του αυτοκράτορα (*Pietas* επί Τιβερίου, *Indulgentia* στην Πάτρα επί Δομτιανού), είτε με συνθήκες όπου εμπλέκεται έντονα το ρωμαϊκό στοιχείο (εκδόσεις του 3ου αι. μ.Χ.). Είναι, λοιπόν, εμφανές πως η θεματική αυτή δεν αφομοιώθηκε από τις τοπικές κοινωνίες των επαρχιών και δεν υιοθετήθηκε ως οργανικό κομμάτι της ταυτότητάς τους, παρά εμφανίζεται μόνο με αφορμή κάποιους εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν παροδικά τις ισορροπίες σε τοπικό επίπεδο.⁵²

Το γεγονός αυτό προκαλεί ίσως εντύπωση, καθώς η γενική επιβίωση και η ευημερία των επαρχιών εξαρτόταν σε μεγάλο βαθμό από τις προσωπικές ποιότητες και τις πολιτικές επιδιώξεις του αυτοκράτορα, οι οποίες ενσαρκώνονταν εικονογραφικά στις αρετές του. Παρόλα αυτά, για κάποιο λόγο, οι αυτοκρατορικές αρετές δεν φαίνεται να είναι ένα διαδεδомένο μέσο προσέγγισης και εξύμνησης του αυτοκράτορα στις επαρχίες, τουλάχιστον όσον αφορά τα νομίσματα. Ο αυτοκρατορικός οίκος τιμάται κατά κόρον στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων, όπου κυριαρχεί, ενώ ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ενίοτε και στον οπισθότυπο, συχνά με την πολεμική του ιδιότητα ως νικητής.⁵³ Έτσι, οι αρετές του αυτοκράτορα συνάγονται από την παρουσία του ίδιου, ως ανδρείου στρατηγού ή ευσεβούς ιερέα, και όχι προσωποποιημένες στη θέση του. Η προτίμηση απεικόνισης, στη θέση των προσωποποιημένων αρετών, του ίδιου του αυτοκράτορα ή μελών της οικογένειάς του με εικονογραφικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην εικονογραφία αρετών, γίνεται φανερή και από την περίπτωση της απόδοσης της Λιβίας και της Σαβίνας ως *Pietas*, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Αντί των αυτοκρατορικών αρετών, οι ελπίδες των επαρχιών και των τοπικών κοινωνιών για ευημερία εκφράζονταν μέσα από θέματα που στόχευαν στην προβολή του τοπικού παρελθόντος και παρόντος, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της σπουδαιότητας της εκάστοτε πόλης. Η σπουδαιότητα

αυτή, η οποία έχρηζε (αισίως) σεβασμού και ειδικής μεταχείρισης από τον αυτοκράτορα, σε συνδυασμό με το πορτραίτο του αυτοκράτορα ή μελών της οικογένειάς του, θεωρήθηκε ο ιδανικός εικονογραφικός σχεδιασμός για να προβληθεί και να ξεχωρίσει η ταυτότητα και οι φιλοδοξίες της κάθε πόλης μέσα στην αυτοκρατορία.

Επίλογος

Εν κατακλείδι, οι αυτοκρατορικές αρετές έμειναν εν πολλοίς εκτός της νομισματικής εικονογραφίας των επαρχιών, τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική Μεσόγειο. Η περιοδική εμφάνισή τους στα νομίσματα των επαρχιών σχετίζεται έντονα με το ρωμαϊκό στοιχείο, σε πόλεις ρωμαϊκού πολιτειακού *status*, και σε περιοχές και περιόδους που χαρακτηρίζονται από έντονη πολεμική δραστηριότητα, με εκτεταμένη παρουσία Ρωμαίων στρατιωτών.

Αν και, σε πρώτη ανάγνωση, μπορεί να προκαλεί εντύπωση, η αποχή των επαρχιών σε Δύση και Ανατολή από αυτήν την εικονογραφική θεματολογία σχετίζεται μάλλον με την έλλειψη τοπικής παράδοσης, για διαφορετικούς λόγους, στην απόδοση τιμών και την εξύμνηση ηγεμόνων μέσω των προσωποποιημένων/θεοποιημένων αρετών τους, όπως αυτή αναπτύχθηκε στη Ρώμη ήδη από τη Ρεπουμπλικανική εποχή. Στη δυτική Μεσόγειο, η απουσία σχετικής παράδοσης, σε συνδυασμό με τη γενική κάλυψη των τοπικών αναγκών από τα αυτοκρατορικά νομίσματα, οδήγησε στην απουσία ανάλογης εικονογραφίας στα επαρχιακά νομισματοκοπεία. Στην ανατολική Μεσόγειο, ο αυτοκράτορας τιμάται με το πορτραίτο του στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων, ή με τη μορφή του στον οπισθότυπο να ενσαρκώνει, με τη χρήση συγκεκριμένων εικονογραφικών σχημάτων και χαρακτηριστικών, αρετές, όπως η Ανδρεία ή η Ευσέβεια, κατά τα πρότυπα της προηγούμενης ελληνιστικής ηγεμονικής παράδοσης.

Σημειώσεις

1. Για τη σημασία της δημόσιας εικόνας του αυτοκράτορα και την ευφυή εκμετάλλευση ποικίλων μέσων για τη διάδοσή της στην εποχή του πρώτου Ρωμαίου αυτοκράτορα, Αυγούστου, βλ. το εμβληματικό έργο του Zanker 1990. Πιο πρόσφατα, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επικοινωνίας του αυτοκράτορα με τις επαρχίες, πέραν των οπτικών μέσων (της τέχνης), βλ. Ando 2000· συγκεκριμένα για τη θέση και τη λειτουργία των νομισμάτων σε αυτό το πλαίσιο: Ando 2000, 209-239. Βλ., επίσης, Edmondson 2015, 146-155.
2. Wallace-Hadrill 1981, 308-310· Noreña 2001, 153· Noreña 2011, 59· Manders 2012, 155-156.
3. Για τον Αριστοτέλη (*Ηθικά Νικομάχεια* 1106b-1107a), «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν», ενώ για τον Κικέρωνα (*Inv. rhet.* 2.53), «virtus est animi habitus».
4. Τα (κύρια) οφέλη της αυτοκρατορικής κυριαρχίας εξετάζονται αναλυτικά από τον Carlos Noreña (2011, 101-177)· βλ. επίσης, Manders 2012, 192-220.
5. Για μία επισκόπηση της εικονογραφίας του αυτοκράτορα στα νομίσματα των αυτοκρατορικών νομισματοκοπείων (193-284 μ.Χ.), βλ. Manders 2012.
6. Cic. *Nat. D.* 2.60-62. Βλ., επίσης, Fears 1981, 830, 834-835, 846-850.
7. Fears 1981, 877-882· Noreña 2001, 152.
8. Cass. Dio 44.6.4· επίσης, Fears 1981, 884-885· Noreña 2001, 152.
9. Noreña 2011, 38-45.
10. *Res Gestae* 34.2.
11. Wallace-Hadrill 1981, 300-307· Noreña 2001, 152· Manders 2012, 157.
12. Wallace-Hadrill 1981, 310 (υποσημ. 56)· Noreña 2001, 154-155· Noreña 2011, 59.
13. Noreña 2001, 154-155, Πίν. 2· από τον Βεσπασιανό μέχρι τον Αλέξανδρο Σεβήρο (69-235 μ.Χ.), οι αρετές ως ομάδα αντιπροσωπεύουν περί το 23% όλων των προσωποποιήσεων που εμφανίζονται στα δηνάγια.
14. Για μια ευρύτερη συζήτηση των μέσων και σκοπών επικοινωνίας των αυτοκρατορικών αρετών και οφελών στη δυτική Μεσόγειο (69-235 μ.Χ.), βλ. Noreña 2011.
15. *RPC* I, αρ. 362-363.
16. *RPC* I, αρ. 701.
17. *RPC* I, αρ. 704. Για απεικονίσεις της θεάς Ρώμης σε νομίσματα της Ρώμης ήδη από τη Ρεπουμπλικανική περίοδο, ενδεικτικά: *RRC* αρ. 229/1a (M. Aurelius Cotta, 139 π.Χ.)· στις επαρχίες, ενδεικτικά: Hoover 2016, 422, αρ. 1114· 423, αρ. 1120 (κοπές C. Publilius και L. Fulcinnus, αντίστοιχα, στη Μακεδονία).
18. *RPC* I, αρ. 802.
19. *RPC* VI Online, αρ. 693-694, αρ. 743 (Αλέξανδρος Σεβήρος)· αρ. 815 (Μαξιμίνος)· *RPC* VII.2, αρ. 863-864, αρ. 1036 (Γορδιανός Γ'). Να σημειωθεί ότι οι αριθμοί για το *RPC* VI είναι προσωρινοί, στη διαδικτυακή εκδοχή του *RPC*, καθώς ο σχετικός τόμος είναι ακόμη υπό δημοσίευση.
20. *RIC* II.1 (Vespasian), αρ. 227 (με Κέρας Αμάλθειας)· *RIC* II.1 (Vespasian), αρ. 257 (με ράβδο).
21. *RPC* VII.2, αρ. 2775-2776 (Γορδιανός Γ').
22. *RPC* II, αρ. 1905 (με σκήπτρο).
23. *RPC* II, αρ. 219.
24. *RPC* IV.3 Online, αρ. 8631 (ζυγός και Κέρας Αμάλθειας), αρ. 9578 (ζυγός και Κέρας Αμάλθειας), αρ. 10706 (ζυγός και σκήπτρο). Να σημειωθεί ότι οι αριθμοί για το *RPC* IV.3 είναι προσωρινοί, στη διαδικτυακή εκδοχή του *RPC*, καθώς ο σχετικός τόμος είναι ακόμη υπό δημοσίευση.
25. Η μόνη ταυτισμένη με επιγραφή απεικόνιση της *Iustitia* στα αυτοκρατορικά νομίσματα του Μάρκου Αυρηλίου στη Ρώμη είναι εντελώς διαφορετική· πρόκειται για μια καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη και σκήπτρο [*RIC* III (Marcus Aurelius), αρ. 401]. Αντιθέτως, όρθια γυναικεία μορφή με ζυγό και Κέρας Αμάλθειας στα αυτοκρατορικά νομίσματα του ίδιου αυτοκράτορα έχει αναγνωριστεί ως *Aequitas* (π.χ., *RIC* III (Marcus Aurelius), αρ. 171, αρ. 178).
26. *RPC* IV.3 Online, αρ. 25346 (προσωρινός αριθμός). Για την εικονογραφία της θεότητας στη Ρώμη, βλ. ενδεικτικά *RIC* III (Marcus Aurelius), αρ. 1158.
27. *RPC* VI Online, αρ. 1374 (Ελαγάβαλος), 1691 (Αλέξανδρος Σεβήρος). Οι αριθμοί για το *RPC* VI είναι προσωρινοί, βλ. υποσημ. 19.
28. *RPC* VI Online, αρ. 6582 (προσωρινός αριθμός).
29. *RPC* VII.2, αρ. 2717, αρ. 2750-2751.
30. *RIC* IV.3 (Gordian III), αρ. 317.
31. *RPC* I, αρ. 1155-1156, αρ. 1160-1161.
32. Σημειωτέον ότι η μορφή αυτή εμφανίζεται και σε μερικά νομίσματα της Θεσσαλονίκης όπου, όμως, αυτή κατονομάζεται ρητά ως *ΣΕΒΑΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ*, κάνοντάς σίγουρη την ταύτισή της, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με τη Λιβία (Touratsoglou 1988, 160-163, αρ. 64-100· *RPC* I, αρ. 1570).
33. *RPC* I, αρ. 1542-1543.
34. *RPC* VII.2, αρ. 2725-2726. Για την ταύτιση της μορφής με την *Pietas*, βλ. *RPC* VII.2, 495. Για τον εικονογραφικό τύπο της *Pietas* στους οπισθοτύπους νομισμάτων της Ρώμης, βλ. ενδεικτικά *RIC* II (Trajan), αρ. 104.
35. *RPC* VIII Online, χωρίς αριθμό (*RPC* Online: ID 3234).
36. Βλ. ενδεικτικά, *RPC* IV.3 Online, αρ. 9577 (προσωρινός αριθμός). Για την εικονογραφία της *Providentia* στη Ρώμη με σφαίρα και Κέρας Αμάλθειας, βλ. ενδεικτικά *RIC* III (Marcus Aurelius), αρ. 73.
37. *RPC* II, αρ. 1916, αρ. 1926.
38. *RPC* II, αρ. 1913.
39. *RPC* II, αρ. 307, αρ. 307A-B.
40. Δηνάγια: Noreña 2001, 156, Πίν. 3· Noreña 2011, 60, Πιν. 2.1 (24% και 12% αντίστοιχα). Χάλκινα νομίσματα: Noreña 2011, 60, Πιν. 2.2 (19% και 6% αντίστοιχα).

41. *RIC I²* (Tiberius), αρ. 35-36· βλ., επίσης, Barrett 2002, σ. 296-298. Στις επαρχίες, η σπένδουσα αυτή μορφή εμφανίζεται στις νομισματικές εκδόσεις του Δίου (Κρεμύδη-Σιλιάνου 1996, 172-174, αρ. 1-13· *RPC I*, αρ. 1506), της Θεσσαλονίκης (Touratsoglou 1988, 160, αρ. 62-63· *RPC I*, αρ. 1569-1569A), της Κνωσού (*RPC I*, αρ. 986), της Καρχηδόνας (*RPC I*, αρ. 754-755), και της Utica (*RPC I*, αρ. 721-726). Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι μόνο στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης και της Κνωσού η μορφή ταυτίζεται ξεκάθαρα με τη Λιβία από τη συνοδευτική επιγραφή *ΣΕΒΑΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ* και *IVLIA AVGVS* αντίστοιχα. Σημειώνουμε, επίσης, ότι μία ακόμη αυτοκράτειρα, η Σαβίνα, σύζυγος του Αδριανού, απεικονίζεται σε κιστοφορικά νομίσματα της επαρχίας της Ασίας με τα χαρακτηριστικά της *Pietas*, ένθρονη, να κρατά σκήπτρο και φιάλη (*SABINA AVGVSTA*· *RPC III*, αρ. 1405A).
42. Για την ταύτιση της μορφής αυτής, επικρατέστερη άποψη παραμένει αυτή του Michel Amandry (1988, 58), που αναγνωρίζει στην καθισμένη μορφή τη Λιβία ως *Vesta* (Εστία).
43. Για την εξέγερση των Ιουδαίων κατά της Ρώμης και για τον ιουδαϊκό πόλεμο: Joseph. *BJ*· στη σύγχρονη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Sorek 2008.
44. Levy 1987, 40-43.
45. *RPC I*, 18-19.
46. *RPC I*, 19-20· 31· 34-35.
47. Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τη δυτική Μεσόγειο, όπου δύο (Caesaraugusta, Cirta) στις τρεις πόλεις που χρησιμοποιούν κάποια αυτοκρατορική αρετή στη νομισματική τους εικονογραφία είναι ρωμαϊκές αποικίες.
48. Για τις ρωμαϊκές αποικίες, βλ. ενδεικτικά Sartre 2001.
49. Οι Κάρες επί Μάρκου Αυρηλίου επιλέγουν, επίσης, την απεικόνιση τριών διαφορετικών αρετών (*Clementia*, *Iustitia*, *Providentia*)· το γεγονός αυτό μπορεί να σχετίζεται, μεταξύ άλλων, με τη φιλορωμαϊκή στάση που προσπαθούσε να προβάλει η πόλη, σε μια περιοχή όπου η ρωμαϊκή κυριαρχία ήταν εξαιρετικά ασταθής.
50. Mitropoulos 2020, 190-191 (με παραδείγματα από τις επαρχίες της Αχαΐας και της Μακεδονίας).
51. Να σημειωθεί ότι και στο επιγραφικό υλικό που συγγέντωσε δειγματοληπτικά η προαναφερθείσα μελέτη από τις επαρχίες της Αχαΐας και της Μακεδονίας, φαίνεται ότι η πλειονότητα των επιγραφών χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. (Mitropoulos 2020, 191).
52. Σε παρόμοιο συμπέρασμα φαίνεται να καταλήγει και ο Γιώργος Μητρόπουλος (Mitropoulos 2020, 192) εξετάζοντας μερικά παραδείγματα επιγραφών από τον ελληνικό χώρο, όπου η εμφάνιση των αυτοκρατορικών ιδιοτήτων (στη λατρεία ή σε αναθήματα) αφορμώνταν συνήθως από εξωτερικά γεγονότα που, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, έθεταν σε κίνδυνο τη σταθερότητα της πόλης ή της αυτοκρατορίας και, επομένως, της ίδιας της πόλης ως κομμάτι της.
53. Π.χ. *RPC I*, αρ. 1548.

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

- *RIC I²* = H. Mattingly, E.A. Sydenham, C. Humphrey, V. Sutherland, R. Carson, *The Roman Imperial Coinage, Volume I. Augustus - Vitellius (31 BC-AD 69)*, 1923 revised edition (Spink & Son, London 1984).
- *RIC II* = H. Mattingly, E.A. Sydenham, I. Carradice, T. Buttrey, *The Roman Imperial Coinage, Volume II. Vespasian to Hadrian (AD 96-138)* (Spink & Son, London 1926).
- *RIC II.1* = I. Carradice, T. Buttrey, *The Roman Imperial Coinage, Volume II.1. Vespasian – Domitian (AD 69–96)* (Spink & Son, London, 2007).
- *RIC III* = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, Volume III. Antoninus Pius – Commodus (AD 138–192)*, 1930 reprinted edition (Spink & Son, London 2003).
- *RIC IV.3* = H. Mattingly, E.A. Sydenham, C. Humphrey V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage, Volume IV.3. Gordian III – Uranius Antoninus (AD 238-253)* (Spink & Son, London 1949).
- *RPC I* = A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, Volume I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (BC 44-AD 69)* (British Museum Press - Bibliothèque nationale de France, London-Paris 1992).
- *RPC II* = A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice, *Roman Provincial Coinage, Volume II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)* (British Museum Press - Bibliothèque nationale de France, London-Paris 1999).
- *RPC III* = A. Burnett, M. Amandry, *Roman Provincial Coinage, Volume III. From Nerva to Hadrian (AD 96-138)* (British Museum Press - Bibliothèque nationale de France, London-Paris 2015).
- *RPC VII.2* = Je. Mairat, M. Spoerri Butcher, M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter, *Roman Provincial Coinage, Volume VII.2. From Gordian I to Gordian III (AD 238-244): All Provinces Except Asia* (British Museum Press - Bibliothèque nationale de France, London-Paris 2022).
- *RPC Online* = *Roman Provincial Coinage Online*. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk>
- *RRC* = M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Volumes I-II (Cambridge 1974).
- Amandry M. 1988, *Le monnayage des duovirs corinthiens* (Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 15), Athens.
- Ando C. 2000, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, University of California Press, Berkeley.
- Barrett A. 2002, *Livia: First Lady of Imperial Rome*, Yale University Press, New Haven - London.
- Edmondson J. 2015, «The Roman Emperor and the Local Communities of the Roman Empire», στο *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* (επιμ. J.-L. Ferrary, J. Scheid), Pavia, 701-729.

- Fears J. 1981, «The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 17.2, 827-948.
- Hoover O. 2016, *Handbook of Coins of Macedon and Its Neighbors, Part I: Macedon, Illyria and Epeiros. Sixth to First Centuries BC* (The Handbook of Greek Coinage Series 3), Classical Numismatic Group, Lancaster - London.
- Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ. 1996, *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου* (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, 4), Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, Αθήνα.
- Levy B.E. 1987, «Indulgentiae Avgvsti moneta inpetrata: a Flavian episode», στο *Mélanges de numismatique offerts à Pierre Bastien à l'occasion de son 75e anniversaire* (επιμ. H. Huvelin, M. Christol και G. Gautier), Wetteren, 39-49.
- Manders E. 2012, *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284* (Impact of Empire, 15), Brill, Leiden - Boston.
- Mitropoulos G. 2020, «The Imperial Qualities in Roman Greece (31 BC - AD 235): The Evidence and a First Assessment», *Studi Classici e Orientali* LXVI, 173-201.
- Noreña C.F. 2001, «The Communication of the Emperor's Virtues», *The Journal of Roman Studies* 91, 146-168.
- Noreña C.F. 2011, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sartre M. 2001, «Les colonies romaines dans le monde grec. Essai de synthèse», *Electrum* 5, 111-152.
- Sorek S. 2008, *The Jews Against Rome: War in Palestine AD 66-73*, Bloomsbury Academic, London.
- Touratsoglou I. 1988, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit* (Antike Münzen und geschnittene Steine, 12), de Gruyter, Berlin.
- Wallace-Hadrill A. 1981, «The Emperor and His Virtues», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 30.3, 298-323.
- Zanker P. 1990, *The Power of Images in the Age of Augustus* (μτφ. Alan Shapiro), University of Michigan Press, Ann Arbor.

Προέλευση εικονογράφησης

1. Wikipedia. 2. American Numismatic Society, 1935.117.156: <http://numismatics.org/collection/1935.117.156>. 3. *RPC I* Online 362.1: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/362>. 4. *RPC VI* Online 693.9 temp.: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/693>. 5. *RPC II* Online 219.1: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/219>. 6. *RPC IV.3* Online 10706.1 temp.: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/10706>. 7. *RPC VII.2* Online 2751.9: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/7.2/2751>. 8. *RPC VII.2* Online 2717.4: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/7.2/2717>. 9. *RPC I* Online 1543.9: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/1543>. 10. *RPC VIII* Online unassigned; ID 3234: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/3234>. 11. *RPC II* Online 307B.4: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/307B>.

ABSTRACT

The Emperor's Virtues in the Coinages of the Roman Provinces

Georgia Galani

Assistant Director, Swedish Institute at Athens, Greece

Themes in Archaeology 2025, 9(1-2): 48-61

The present paper aims at a general overview of the depiction of imperial virtues on the coins of the Roman provinces, as those appeared in the coinage of Rome. In this frame, it is investigated whether and how those virtues that enhanced the public image of the emperor in the center of the Empire, Rome, spread to the local level of the provinces, both in the western and the eastern Mediterranean. It is concluded that imperial virtues were largely left out of the numismatic iconography of the provinces. Their sporadic appearance is strongly related to the Roman element, in cities of Roman status, and in regions and periods characterized by intense war activity, with an extensive presence of Roman soldiers. Although surprising at first, the absence of this iconographic theme at the provinces is probably related to the lack of a local tradition of honoring the rulers through their personified virtues, as developed in Rome already since the Republican period. This fact led to different responses and ways of approaching and honoring the emperor on coins, expressed differently in the West and the East, according to their previous political/social traditions.

Key words: coins, iconography, Imperial period, personifications of ideas, imperial virtues, Roman provinces